

УДК 001:2

ВІРА І ЗНАННЯ: ДО ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ ВЧЕНИХ

Світлана Шевчук

*Житомирський національний агроекологічний університет,
кафедра суспільних наук
Старий бул., 7, 10008, м. Житомир, Україна*

Досліджено проблему поєднання у світогляді видатних вчених віри та знання. На підставі визначення видів релігійності та аналізу висловлювань про релігію А.Ейнштейна робиться висновок про те, що більшість вчених, які вірять схиляються до «слабкого» варіанту релігійності. Частина цих вчених саме поняття релігії трактує довільно, прикладом чому є феномен «космічної» релігії.

Ключові слова: релігійність, віра, знання, вчений, який вірить, «космічна релігія».

Важливим світоглядним досягненням останніх десятиріч є коректне філософське осмислення меж компетентності науки, того, що вона не є універсальним фактором духовного життя та культури. Пам'ятаємо про застереження Канта від настроїв всезнайства, надмірної пізнавальної самовпевненості та очікувань від нібито універсального характеру пізнавальної орієнтації людини у світі, уповання на безмежну силу знання.

Думка про принципову неповноту, недосконалість суто пізнавального освоєння світу конкретизується у розробці проблем розмежування та співвідношення знання і незнання, знання і віри.

Останнім часом зростає кількість вчених, які визнають і наголошують на рухливому співвідношенні сумнівного і безсумнівного, стійкого і надійного та варіабельного, тонких переходах віри та знання, довіри та невір'я. Це такі дослідники як І. Касавін, Л. Мікешина, Е. Нікітіна, Л. Маркова, О. Лосев, М. Бахтін, Є. Фейнберг, П. Гайденко, В. Лекторський, Т. Кун, К. Хьюбер, М. Бубер, І. Чорноморденко та інші.

Загальна проблема розмежування і співвідношення знання і віри утримує в собі ряд дрібніших проблем, які її конкретизують і поглиблюють. Такою є проблема суміщення та поєднання у свідомості людини, зокрема видатного вченого, віри та знання, прихильності як до науки, так і до релігії.

Часто прихильники та захисники релігійної віри аргументують її виключну значущість тим фактом, що видатні вчені у різні часи були вірянами. Ось як пишуть дослідники релігії та Біблії Ю. Канигін та В. Кушерець: «Можна вважати доведеним (спираючись на численні дослідження) факт, що практично всі видатні вчені у всі часи були вірянами [1, с. 43]. Як приклад віруючих вчених наводиться практично весь пантеон світової науки: Галілей, Коперник, Ньютон, Паскаль, Ломоносов, Дарвін, Ейнштейн, Гейзенберг, Вернадський, Сахаров та інші. У тому ж напрямку міркує видатний фізик сучасності М.Планк: «Релігія і природознавство не виключають, а обумовлюють <...> одне одного. Безпосереднім доказом сумісності релігії та природознавства, навіть за найкритичнішого погляду на речі, напевно, є той історичний факт, що глибока релігійність наповнювала найвизначніших природознавців усіх часів – Кеплера, Ньютона, Лейбніца» [2, с. 35].

Спробуємо детальніше розібратись у питанні ставлення до релігії та віри деяких видатних вчених-природознавців, спираючись на їх власні висловлювання та факти творчої біографії. На підставі такого аналізу намагатимемось відповісти на питання:

а) чи можливо сумістити (і наскільки повно) релігійну свідомість з природничо-науковим пізнанням, або, чи може людина, що отримала природничо-наукову підготовку, бути одночасно релігійною?;

б) про особливість релігійності вченого-природознавця та про те, що спонукає його звертатись до протилежного, стосовно науки, релігійного світогляду?

Отже, як релігійне вірування суміщається у свідомості людей із науковими уявленнями про світ, із прагненням раціонально осмислювати дійсність? Досліджуючи це питання філософ Е.Л. Фейнберг запропонував виділити три переважні способи або шляхи його вирішення. [3, с. 21] До першого шляху він відносить людей (у тому числі й більшість вчених-природознавців), що відмовляються від буквального розуміння догм фактичного характеру. Віряни цього складу задовольняються певними, часто дуже невиразними та туманними, уявленнями про якусь вищу духовну силу, яка є визначальною для нашої моральної поведінки. Все інше, а саме – чудеса, конкретний зміст священних книг, – сприймаються не буквально, а символічно. Зазвичай вважається, що вища духовна сила не є антропоморфною. Сама ж антропоморфність богів є художнім образом, але вона якимось чином може впливати на зовнішній і внутрішній світ людини. При цьому існує широкий спектр уявлень стосовно реалістичності вищої сили. Часто він представлений досить невиразною вірою в те, що поза чуттєво сприйманим світом все ж існує дещо вище та духовне. При цьому не тільки відкидається обрядовість, але й утвердження норм моралі вважається справою особистості, а не обґрунтовується релігійним вченням. Однак, часом обрядовість сприймається як художнє «дійство», участь в якому сприяє піднесенню душі, стверджує особливий характер світосприйняття та певні моральні норми, подібно до того, як це відбувається при прослуховуванні високої світської музики.

Буквальний зміст вчення, котре включає факти, що суперечать позитивному (науковому) знанню або логіці, сприймаються, по суті, в тому ж дусі, в якому, наприклад, при спогляданні твору живопису сприймаються відхилення від буквального натуралістичного відтворення об'єкта. В подібній позиції всі колізії та антиномії в ученні не тільки не піддаються суду розуму, але й навіть служать підсиленню недискурсивного релігійного почуття. Таким є перший шлях, який дозволяє сумістити раціональне мислення, у тому числі природничо-наукового типу, з релігійністю. Прикладів цьому багато й один із них буде наведено далі.

Набув поширення також інший, другий шлях виходу із труднощів, пов'язаних із суперечностями між твердженнями віровчення і позитивним знанням людства, що продовжує накопичуватись. Його прихильники апелюють до обмеженості знання в кожний даний період історії та вірять в те, що розширення знання і досвіду коли-небудь у майбутньому підтвердять догму, дозволять пояснити те або інше чудо. І дійсно, є випадки, коли це переконання, хоча б частково, справджується. Наприклад, деякі чудесні зцілення, що описуються у священних книгах, можна пояснити дією гіпнозу або інших психотерапевтичних методів. Подібні збіги свідчать також про те, що у священних книгах зафіксовано чимало мудрості, накопиченої протягом тисячоліть спостережень за психологічними та фізіологічними особливостями людини. Однак, враховуючи характер розвитку наукового знання, можна гадати, що це знання не зможе і в майбутньому надати раціональне пояснення всім релігійним чудесам.

Навіть більше, подібне прагнення до раціоналізації і природничо-наукового виправдання кожної релігійної догми, що утримує чудо, суперечить глибоко ірраціональній сутності релігійного почуття.

Церква і більшість тих, хто вважає себе глибоко віруючими, справжнім вважають лише третій, повністю ортодоксальний шлях. Його підґрунтя – безумовна віра в догму. Ця

релігійна позиція претендує на те, щоб бути вищою за позитивне знання і логіку. Для неї притаманна абсолютна віра в те, що є суперечливим і навіть абсурдним з погляду логіки та знання.

Таким чином, дорога між вірою та знанням розділена шаблями, кожен з яких то наближає до віри, то віддаляє від неї. Свідомість людини не можна втиснути в альтернативу – або віра, або знання. Вибудовуючи свій світогляд людина намагається черпати істину з обох джерел, прагнучи відчувати усю повноту буття-життя.

Відомо, що повнота людського світосприйняття не може бути виражена чисто вербальним знанням та висловлюваннями пізнавального типу. Проілюструємо цю думку на прикладі феномену мовчання. Буває людина, розуміючи марність, неспроможність слів для вираження потаємного, усвідомлює особливу наповненість і незвичну виразність саме мовчання. Це відбувається не тоді, коли сказати нічого, а коли те, що зрозумів, не можна передати словами, бо досягнута межа мови, межа вербального знання. По той бік «межі» знаходяться ті аспекти світу та його «інобуття» – життя, котрі не можна виразити висловлюваннями пізнавального типу. Тут світ осягається цілісно, виникає почуття нашої причетності до світу та життя, стають вагомими проблеми Бога, сенсу життя, смерті, щастя та горя; постають не у безпристрасному безособистісному описанні, а відкриваючись кожній людині особисто. Часто найважливіші, цікаві проблеми життя лежать за «межею» того, що можна висловити інформативно-пізнавальним способом. Їх вдається особливим способом виражати в музиці, поезії, релігійних ритуалах, філософії. Висловити їх у формі знання не можна. Вони розкриваються опосередковано, ніби «показують» себе.

Як відомо, на ключові «вселенські» питання, що хвилюють людей і знаходяться в полі уваги філософів, в принципі неможливо дати вірогідні, вичерпні, надійні відповіді. Це означає, що масштабні світоглядні ідеї не є конститутивними (вони не належать до науково-теоретичного знання, подібно до математики чи фізики), вони – регулятивні. Спираючись на досягнуті знання, на сукупний людський досвід, самі вони лише вказують шлях, напрямок руху в тих «горизонтах» світоусвідомлення, де діють вже інші, не суворо пізнавальні орієнтири. Регулятивна природа світоглядних ідей передбачає методологічну обережність, присутність сумніву, відкриту творчу думку, готовність до неочікуваного, нових поворотів, зміни позицій.

Таким чином, для вибудовування власного світогляду людині необхідні, окрім знань, ще й такі елементи, які продукуються філософією, релігією, мистецтвом тощо.

Міркуючи далі, наштотуємося на питання: чи є віра і розум абсолютними, діаметральними, протилежностями, які ніде і ні в чому не мають спільного, так би мовити, точок перетину та дотику?

Загальновідомим є той факт, що невіддільним елементом процесу пізнання є інтуїтивне судження, яке не можна логічно довести чи спростувати. Це пряме, безпосереднє осягнення істини, що відбувається раптово і неочікувано, саме тоді, коли здавалось би усі раціонально-логічні засоби випробувано і вичерпано. Релігійна віра у надприродне, являючись актом прямого, безпосереднього споглядання істини, що не потребує і не припускає дискурсивного (і тим більше логічного) обґрунтування, також може вважатись різновидом інтуїтивного судження. Критерієм істинності такого судження для людини, що вірить є внутрішнє задоволення.

Однак, корінною різницею між феноменом інтуїтивного судження у вірі та у науці є те, що в останньому випадку інтуїтивне судження не має права утримувати ні логічної суперечності, ні суперечності з позитивним знанням. Релігійна ж віра не лише припускає їх, але, навіть більше, вимагає віри в «чудо».

Будь-яка інформація про таке чудо нерелігійною людиною сприймається як хибна, або як така, що повинна підлягати раціональному поясненню. В релігії ж, навпаки: раціональне пояснення чуда руйнує його релігійний сенс і тим самим розхитує віру. Це породжує фундаментальний розрив між релігією та наукою в гносеологічному сенсі.

Однак, це не означає, що релігія і наука не можуть суміщатись у світогляді особистості як два незалежних начала, що відносяться до різних сфер духовного світу. Тим більше, що з розвитком позитивного знання зазнає змін і характер релігійних вірувань. Так, відходить на задній план конкретно-предметне сприйняття таких елементів релігії, як антропоморфізм вищої сили чи історія народження Христа, і поширюється їх символічна інтерпретація. Уявлення про Бога все більше зводиться до сукупності функцій, що йому приписуються, серед яких переважають встановлення норм моралі та ствердження їх авторитетом. Сама ж конкретизація вищої сили стає все більш туманною. У одних філософів вище духовне начало виступає як «абсолют», в інших інтерпретується у дусі пантеїзму. Відгінки тут можуть бути багатоманітними. Для глибоко релігійного Л. Толстого Бог є ідея, любов, але церковна обрядовість – це залишки ідолопоклонства, які він висміював і відкидав (за що був відлучений від офіційної православної церкви).

Вже той факт, що наука спирається на інтуїтивне судження як на один із методів досягнення істини, робить в принципі «узаконеним» і будь-яке інше позанаукове подібне судження, яке так само неможливо довести або спростувати ні логічно, ні емпірично. Ним може бути й релігійне твердження про існування Бога або взагалі вищої сили, або в більш «м'якій» формі – віра в існування деякої іншої реальності поза пізнанням матеріальним світом. Логічна та емпірична бездоказовість таких тверджень не є аргументом проти них.

Таким чином, не можна твердити про пряму суперечність між наукою та релігією. Вченому-матеріалісту релігія не потрібна, він залишається у сфері науки. Жоден специфічний елемент релігії не входить в науку ні як використовуваний факт, ні як об'єкт чи метод досліджень. Однак, вчений може, залишаючись хорошим вченим, прийняти те чи інше релігійне вчення. Він може співвідносити його з іншою реальністю, ніж об'єкти науки; це інший, «паралельний» світ, який здатен якимось таємничим чином впливати на світ, що вивчається наукою. Очевидно, вибудовуючи свій світогляд, і послуговуючись лише науковим знанням, такий вчений відчуває недостатність «будівельного» матеріалу, деяку неповноту та ущербність світовідчуття. Потрібний світоглядний «матеріал» він і знаходить в релігійній вірі.

Складнішим є питання про відношення наукового мислення, яке є раціоналістичним (хоча з необхідністю включає позалогічний, інтуїтивний підхід), до релігійного, що апелює до ірраціональних та містичних здібностей. Наукове мислення оперує тільки пізнаними (в принципі) об'єктами та цікавиться лише приступними перевірки «істинами». Віра ж приймає і не сприймане почуттями як наявне (наприклад реальність раю та пекла).

Сумістити таку віру з процесом наукового осягнення світу видається сумнівною, у будь-якому випадку нелегкою справою. Тому все менше людей, і перш за все вчених, лишається на позиції ортодоксального «третього шляху». Це означає, що для величезного числа людей у світі все більше трансформується сам характер релігійного вірування; його об'єкти, що недосяжні раціональному та емпіричному осягненню, все більше стають нерелігістичними символами релігійних ідей. Відбувається зміщення в бік нескінченно різноманітних варіантів «першого шляху». Таку тенденцію можна прослідкувати, розглядаючи ставлення до релігії окремих вчених.

Розглядаючи питання «вчені та релігія» детальніше неодмінно приходимо до висновку, який був сформульований відомим американським дослідником Річардом Докінзом:

«Великі вчені нашого часу, віряни на перший погляд, виявляються, як правило, далеко не релігійними, варто лиш ретельніше придивитися до їхніх переконань» [4, с. 21]. Спробуємо обґрунтувати цю думку, дослідивши висловлювання з приводу ставлення до релігії великого фізика сучасності Альберта Ейнштейна.

Часто цитують фразу Ейнштейна: «Наука без релігії крива, релігія без науки сліпа». Однак вчений так же сказав: «Те, що ви читали про мої релігійні переконання, – це, звичайно, неправда – неправда, яка нав'язливо повторюється. Я не вірю в персоніфіковане божество і ніколи цього не заперечував, а завжди ясно про це говорив. Якщо в мені й є щось, що можна назвати релігійним, то це – безмежне захоплення структурою світобудови, наскільки наша наука може її осягнути» [4, с. 21].

Великий фізик не тільки багато разів говорив і писав про релігію. В спеціальній статті він чітко розвинув і сформулював концепцію, яку необережно назвав «космічною релігією». Так, Ейнштейн розрізняв в історії релігії три стадії. Перша, на його думку, формується почуттям страху перед незрозумілими явищами та силами природи, котрі обоюноються. Друга стадія обумовлена прагненням опертися на авторитет божества для утвердження норм моралі. Вчений вважав неможливою і цю «релігію моралі», гадаючи, що етична поведінка людини повинна ґрунтуватись на співчутті, освіченості та суспільних зв'язках. Затим, на його думку, виникає третя стадія – «космічне релігійне почуття, що не знає ні догм, ні Бога». Ось як вчений виражає його суть: «Основою всієї наукової роботи слугує переконання, що світ являє собою впорядковану і пізнавану сутність. Моє релігійне почуття – це шанобливе захоплення тим порядком, котрий панує в невеликій частині реальності, яка доступна нашому слабкому розумові» [3, с. 21]. Легко помітити, що тут немає нічого насправді релігійного. До речі, відповідаючи на зауваження друга з цього приводу (в особистому листі) Ейнштейн говорив, що просто не зміг підібрати кращого терміна, ніж «релігійне».

Розчарування переважною офіційною релігією викликало в Ейнштейна протилежне – інтерес до того великого світу, котрий існує незалежно від людини. «Вивчення цього світу, – говорив він, – вабило як звільнення, і я швидко переконався, що більшість із тих, кого я навчився цінувати й поважати, знайшли свою внутрішню свободу і впевненість, цілковито віддавшись цьому заняттю. Шлях до цього раю був не таким зручним і привабливим, як шлях до релігійного раю, але він виявився надійним, і я ніколи не жалкував, що пішов ним <...>» [5, с. 260].

Таємничість світобудови полонила вченого. В зіткненні з невідомістю він відчував глибші та прекрасні переживання. «Я задовольняюсь тим, – писав він, – що з подивом будую здогадки про ці таємниці та покійно намагаюсь подумки створювати далеко не повну картину досконалої структури всього суцього» [5, с. 176].

Ейнштейн вірив у силу людського розуму, в його здатність розкривати приховані таємниці Всесвіту. Прийти до цього можна тільки тоді, коли зумієш звільнитись від особистого, від земних спокус, тільки науковий фанатизм відкриває можливість осмислення структури Всесвіту. Здатність «сприймати те недосяжне для нашого розуму, що приховане під безпосередніми переживаннями, чия краса і досконалість доходять до нас лише у вигляді опосередкованого слабкого відгуку, – це і є релігійність. В цьому сенсі я релігійний» [5, с. 173]. Космічне релігійне почуття, за Ейнштейном, «не приводить до жодної завершеної концепції бога або теології» [5, с. 128]. Воно лише надихає вченого зрозуміти піднесеність і чудесний порядок світобудови.

Як бачимо, під релігією Ейнштейн розуміє не зовсім те, що зазвичай позначається цим словом. Ч. Докінз з цього приводу пише: «<...> виникає багато непорозумінь, коли

віру в надприродну істоту плутають з тим, що можна визначити як «ейнштейнівська» релігія. Ейнштейн час від часу говорив про бога (і він не єдиний серед вчених, хто робив це); його висловлювання невірні витлумачуються прибічниками надприродного, які намагаються видати бажане за дійсне» [4, с. 19].

Однак, не можна повністю заперечити й той факт, що частина вчених-природодослідників були й є глибоко віруючими, релігійними людьми, які крокують ортодоксальним «шляхом». Можливо, одна з відповідей на питання «Чому?» полягає в тому, що захопившись орієнтацією на експериментальну позитивну науку, було знижено увагу до інших факторів, що беруть участь у формуванні повновагого світогляду.

Таким чином, розглянувши питання про можливість співіснування у свідомості видатних вчених віри та знання (релігії та науки), ми прийшли до наступних висновків:

1) у свідомості людей (видатних вчених), можуть сумішатися знання і віра. Це можливо тому, що являючись елементами цілісного духовного життя певної епохи, вони співіснують, взаємно впливають одне на одного і мають точки дотику (зокрема метод інтуїтивного судження, який застосовується і в науці, і в релігії). Окрім того, для побудови повноцінного світогляду людині виявляється замало лише знань, отриманих від так званої позитивної науки;

2) існують різні види або ступені релігійності, найвищим із них є ортодоксальна, а найнижчим є «розмита» (туманна) релігійність, в якій не визнається персоніфіковане божество, віра в чудо, обрядовість тощо. Саме на цьому ступені («перший шлях») найбільш вірогідне поєднання віри та знання. В межах такої релігійності часто зустрічається феномен «ейнштейнівської космічної релігії», коли термін «релігія» вживається не зовсім за призначенням.

Отже, при більш детальному розгляді феномен релігійності видатних вчених виявляється далеко неоднозначним. Тому, очевидно, не можна бути категоричним у випадку, коли наводиться факт релігійності вчених як аргумент на користь перемоги релігії над наукою.

Список використаної літератури

1. Библия и наука : в прошлом, настоящем и будущем / Ю. Каныгин, В. Кушерец. Киев : АРИЙ, 2010. 352 с.
2. Планк М. Религия и естествознание. *Вопросы философии*. 1990. № 8. С. 25–38.
3. Фейнберг Е.Л. Интуитивное суждение и вера. *Вопросы философии*. 1991. № 8. С. 13–24.
4. Докинз Р. Бог как иллюзия / Ричард Докинз ; пер. с англ. Н. Смелковой. Санкт Петербург : Азбука, Азбука–Аттикус, 2016. 512 с.
5. Ейнштейн А. Собрания научных трудов : в 4-х т. Москва , 1965-1967. Т.4.

BELIEF AND KNOWLEDGE: TO THE QUESTION OF RELIGIOUSNESS OF SCIENTISTS

Svitlana Shevchuk

Zhitomir National Agroecological University,
Department of Social Sciences
Staryi Blvd., 7, 10008, Zhitomir, Ukraine

There has been researched a problem of combining of religious belief and knowledge in the mind world outlook of famous scientists. A conclusion based on the determined types of religiousness and on the analysis of opinions on religion by Albert Einstein show that the majority of scientists stick to the “weak” variant of religiousness. The major part of scientists treat the notion of religion itself in a free way, and the example of this is the phenomenon of “space religion”.

Key words: religiousness, belief or faith, knowledge, religious scientist, „space religion”.